

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA OSMANLI'DA EĞİTİMİN İYİLEŞTİRİLMESİ GİRİŞİMLERİ ÇERÇEVESİNDE GAYRİMÜSLİM VE YABANCI OKULLAR

Non-muslim and Foreign Schools within The Framework for Improving Education in the Ottoman at The Late of The XIX. Century

Dr. Habibe Polat

ORCID: Orcid No: 0000-0003-3501-6515 / İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22 Şubat 2021

Kabul tarihi: 17 Mart 2021

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti,
Gayrimüslim, Yabancı Okullar, Eğitim,
Nizamname, Denetim.

ÖZ

Tanzimat sonrası süreçte Osmanlı Devleti'nin tebaasına bakış açısında değişimler söz konusu olmaya başlamıştır. Eğitim politikalarını da bu çerçevede değerlendirmek elzemdir. Siyasî koşulların hazırladığı bu zeminde özellikle gayrimüslimlere tanınan hakların sınırları genişletilmiştir. Hukuk, vergilendirme, askerlik gibi konuların yanında açacakları okullar da sistem içerisinde yerini bulmaya başlamıştır. Bu hakların verilmesiyle yüzyılın sonuna kadar devam edecek olan gayrimüslim ve yabancı okullar meselesi ortaya çıkmıştır. Bilhassa XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra eğitim kurumlarının gelişmesine ve taşra ile Rumeli'de yaygınlaşmasına paralel olarak gayrimüslim ve yabancı okullarının da sayısı artmıştır. Bunun bir sonucu olarak söz konusu okulların denetimi meselesi devlet tarafından daha fazla önemsenir hale gelmiştir. Osmanlı Devleti tarafından devamlı suretle, denetimi daha da sağlıklı hale getirmek maksadıyla, yeni kurumlar ve yasalar yürürlüğe sokulmuştur. Bu çalışma, bu sürecin son aşamalarından biri olduğu düşünülen 6 Eylül 1888 *Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Mektepleri Müfettişliğine* odaklanmıştır.

ABSTRACT

In the post-Tanzimat period, changes began to occur in the perspective of the Ottoman Empire towards its subjects. It is essential to evaluate education policies within this framework. On this ground prepared by the political conditions, the boundaries of the rights granted to non-Muslims in particular were expanded. In addition to With the granting of these rights, the issue of non-Muslim and foreign schools has emerged, which will continue until the end of the century. Issues such as law, taxation and military service, the schools they will open have started to find their place in the system. With the granting of these rights, the issue of non-Muslim and foreign schools has emerged, which will continue until the end of the century. Especially the XIX. After the second half of the century, in parallel with the development of educational institutions and their spread in the provinces and Rumelia, the number of non-Muslim and foreign schools has also increased. As a result of this, the issue of supervision of these schools has become more important by the state. New institutions and laws were put into effect by the Ottoman State, in order to make the control even healthier. This study focused on 6 September 1888 *Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişliği* thought to be one of the last stages of this process.

ARTICLE INFO

Article history:

Received 22 February 2021

Accepted 17 March 2021

Keywords: Ottoman Empire, non-Muslim,
Foreian Schools, Education, Regulation,
Audit.

Sorumlu yazar/Corresponding author.

e-posta: rehnuma.44@hotmail.com.

GİRİŞ

Tanzimat dönemi olarak tabir edilen, siyasî, iktisadî ve içtimaî birçok değişim ve dönüşümü içine alan sürecin önemli olgularından biri de “maarif” sistemidir.¹ Dönemin maarif çalışmaları içinde gayrimüslim cemaatlerin ve yabancıların girişimleri ile bu girişimlere devletin getirmeye çalıştığı denetim unsurları uzun yıllar uğraşılan bir mesele olmuştur. Bilhassa Tanzimat dönemiyle başlayan bu süreçte gayrimüslimlerin yeni haklar talep etmesi ya da daha önce edindikleri hakları genişletmek istemeleri Osmanlı Devleti’ni oldukça meşgul etmiştir. Buna bir örnek olarak gayrimüslimlerin eğitim konusunda devamlı suretle talepkâr davranmaları, Osmanlı’nın ise bu talepleri makul düzeyde yerine getirme çabası gösterilebilir. Bu çabaları ise şu şekilde sıralamak herhalde yanlış olmayacaktır:

1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı, 1860 yılında ilan edilmeye başlanan ve nerdeyse beş yılda bütün cemaatler için yayınlanan millet nizamnameleri, 1869 Maarif Nizamnamesi, 1876 Kanun-i Esasi, 1886 Gayrimüslime ve Ecnebiye Müfettişliği ve son olarak 1888 Mekatib-i Gayr-i Müslim ve Ecnebiye Müfettişliği Nizamnamesi. Her ne kadar birbirinden bağımsız olarak düşünülse de söz konusu süreçlerin hepsinin en az bir tanesi gayrimüslim cemaat ve yabancı okulların eğitim, yönetim ve denetim işleri ile ilgiliydi.

Gayrimüslim ve yabancı okullarının hukukî işleyişinin özellikle Abdülhamid döneminde önemli sorunlarındandı². Bunun sebeplerinden bir tanesi de Osmanlı’da batılı eğitimin “son kanalı” olarak tabir edilen azınlıkların, özellikle Rum, Ermeni ve Yahudiler’in, Tanzimat ile birlikte imparatorluk içinde modern eğitim kurumlarının bulunması ve yüz yılın sonuna doğru gelişerek aynı zamanda dışarıdan para ile eğitim desteği alarak konumunu güçlendirmesinin büyük etkisi vardır (Davison, 2006: 473). Bunun yanında maarif anlamında modern eğitimin temelleri 1869 Maarif Nizamnamesi ile atılmış olsa da söz konusu nizamnamenin II. Abdülhamid döneminde başlatılan eğitimde reform girişimleri neticesinde neredeyse on yıl sonra daha da etkin bir şekilde kendisini hissettirdi (Karpaz, 2004: 180). Bu da söz konusu süreç ile beraber genel bir eğitim reformu içinde gayrimüslim ve yabancı okullar da bu dinamiklere dahil olmuştur. Böylece bu okullarda eğitimin denetim unsurları bakımından devamlı suretle yeni gelişmelerin olması kaçınılmazdır.

1888 Nizamnamesi’nin Hazırlayıcı Unsurları

Tanzimat ile başlayan modernleşme çabaları içinde Osmanlı Devleti’nin gayrimüslim unsurları bir arada tutması ve halklarının kendi içlerinde dayanışmasını teşvik etmesi gerekiyordu. Zira Osmanlı Devleti, dönemin Avrupalı Devletleri’nin aksine, başından beri kendisine mahsus bir gayrimüslim hukuku yürütmekteydi. Temeli İslâm hukukunun “ehl-i zimme” anlayışına dayanan ve literatüre “*millet sistemi*”³ olarak yerleşen bir sistem benimsenmekteydi. (Aksu, 2008: 208). Böylece hukuksal bir dayanağı olan bu yapının her anlamda korunması, denetlenmesi vs. Osmanlı Devleti için önemli bir konuydu. Gayrimüslim cemaatlerin Osmanlı Devleti’nin diğer tebaası içinde eşitlik haklarının muhafaza edilmesi gerekmekteydi. Bilhassa XIX. yüzyılın başından itibaren bir yandan bu cemaatlerin eşitlik hakları hususunda talepleri daha da artmış diğer taraftan Osmanlı Devleti bu taleplerden, en azından makul olanları, yerine getirmek için birtakım girişimlerde bulunmaktaydı. Bunun için ilk atılan

1 Söz konusu dönemin ilk zamanlarında, 1845 Yüksek Şura’da, Abdülmecid’in ifadesine göre eğitim, “*din ile dünya için gerekli olan dinî bilgileri ve yararlı bilgiler olarak tanımlanan fen bilimlerini yaymak ve halk arasında cahilliği kaldırmak*”tı. Aslında bu denli yüzeysel bir tanımlama ile sınırlandırılan eğitim alanındaki çalışmaların yetersiz fakat kısmen başarılı olduğu söylenebilir. Tanzimat dönemi ilköğretim, ortaöğretim ve yüksek öğretim kurumları hakkında geniş bilgi için bkz. (Berkes, 2016: 229-244).

2 Üstelik bu dönemde önemli bir sorun olmasına rağmen paradoksal biçimde okul sayılarında büyük artış olduğu görülmektedir. Osmanlı’nın en uzak ve kritik yerlerine değin faaliyet alanlarını genişletmişlerdir. Mesela sadece 1890’da Ermeni cemaatleri İstanbul, Bursa, Adapazarı, Afyon, İzmir, Konya, Kayseri, Yozgat, Sivas, Tokat, Merzifon, Adana, Tarsus, Antep, Harput, Çüngüş, Malatya, Palu, Bitlis ve Van gibi yerlerde okullar açmışlardır. (Gündüz, 2008: 277)

3 Osmanlı’da millet sistemi hakkında geniş bilgi için bkz. (Küçük, 2000: 407-415)

adımlardan biri 1839 tarihli Tanzimat Fermanı'nın ilanıydı. Bu fermanla kapalı biçimde ifade edilen bir eşitlikten bahsedilmiş4 1856 Islahat Fermanı'yla ise gayrimüslimlere geleneksel hakları tanınırken dinî eşitliğe de vurgu yapılmıştır. (Findley, 2019: 54-55).

Aynı anda hem bireysel hem cemaatler arası hem de devlet düzeyinde eşitliği en uygun ve istenilen hale getirmek zorlu bir süreçti. Böylesi bir hareketlilik içinde özellikle gayrimüslim cemaatlerin birtakım talepleri olmuş ve bu talepler doğrultusunda işlerinin yeniden teşkilatlandırılması gerekiyordu. Öncelikle öteden beri süre gelen ve "millet" olarak resmen tanınmak peşinde koşan bu unsurların uzunca bir listesinin varlığı söz konusuydu. Bu cemaatlerin talepleri de ancak bir nizamname ile gerçekleştirilebilirdi. Bunun için 1860-1862'de Rum Ortodoksları, 1863'te Emeniler, 1864'te Yahudiler için yeni nizamnameler kabul edilmiştir. (Findley, 2019: 54-55).5 Nizamname ile birlikte gayrimüslimlerin eşitlik bağlamında bir yandan kendi dinî eğitimlerini verecekleri bir yandan da diğer eğitim unsurlarını gerçekleştirebilecekleri bir eğitim anlayışı talebi kaçınılmaz olmuştur.

1869 Maarif Nizamnamesi'nin yayınlanmasıyla gayrimüslim ve yabancı okulların eğitim, yönetim ve denetim bakımından nasıl bir yapıda olması gerektiği konusunda ilk ve en açık izahı yapılmıştır. Nizamnamenin 129. maddesi, özel okullar adı altında Türk, gayrimüslim cemaatlerin ve yabancıların okul açmalarının ne gibi şartlara bağlandığı ile ilgili detaylı bilgi verilmiştir6. Böylece yabancıların ve gayrimüslimlerin Osmanlı maarif teşkilatı içinde resmen varlığı söz konusu olmuştur. Fakat nizamnamenin sadece ilgili maddesi ile bu okullarda özellikle denetim konusunda istenilen başarının elde edilemediği görülmüştür. Bu yüzden devam eden süreçte yeni denetim unsurlarının getirilmiştir. Söz konusu okulların denetimi konusunda Osmanlı Devleti'nin ihtimam göstermesine rağmen istenilen düzeyde başarı elde edememesinin sebepleri arasında, özellikle yabancılar tarafından açılan okulların önemli bir kısmının misyonerlik faaliyetleri amacıyla kurulmuş olması ve bu okullarda büyük gizliliklerle bu girişimlerin devam ettirilmesi ve özellikle II. Abdülhamid döneminde sayıları artan ve memleketin her tarafına yayılan okulların denetimi için gerekli donanım ile sayıya sahip personelin olmaması gösterilebilir. Bu yüzden gayrimüslim ve yabancı okulların denetim, yönetim ve eğitim unsurlarına her defasında yenisi eklenmiştir.

1876 Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesiyle daha önce denetim için düşünülmüş olan tedbirlere ek olarak yabancılar okul açma hakkını tanımıştır. Osmanlı anayasasının 15. ve 16. maddeleri devletin kontrolü altında olmak koşuluyla özel öğretim imkânı tanıyarak Osmanlı Devleti'nin Müslüman

4 Bu dönemde kısmen de olsa gayrimüslimlerin ve yabancıların eğitim anlamında okul açma girişimlerinin önü açılmıştır. Bu dönemde çıkan 5 Sefer 1284/ 8 Haziran 1867 tarihli irade ile yabancıların toprak tasarrufunda değişiklik olmuştur. Buna göre, yabancıların emlak ve araziye ait kanun ve nizamlara uymak ve Osmanlı mahkemelerinde yargılanmak şartıyla Osmanlı topraklarının her tarafında, hatta köylerde bile, tıpkı yerli halk gibi emlak ve arazide tasarruf hakkı tanınmıştır. Böylece yabancıların kapalı kapılar ardında okul açmalarının önü açılmış oldu. Bunun üzerine özellikle İstanbul'da yabancı okulların sayısının arttığı görülmüştür. Bu sistem üzerine kurulu olan yabancı okullar, ilk zamanlar ders programları ve kitaplarını Maarif Nezareti'ne tasdik ettirmek mecburiyetinde olmadıkları gibi herhangi bir denetime de tabi değillerdi (Erdoğan, 1995: 480).

5 Osmanlı Devleti'ndeki millet nizamnameleri hakkında geniş bilgi için bkz. (Reyhan, 2006: 33-90).

6 Buna göre; "...Kısm-ı sâni mekâtib-i husûsî, Madde 129- Mekâtib-i Husûsiye ba'zı mahallerde cemâ'atler tarafından veya gerek teba'a-i Devlet-i 'Aliyye ve gerek teba'aa-i ecnebiyyeden olan efrâd ve eşhâsdan biri cânibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdâs ve te'sîs olunan mekteplerdir ki bunların masârifât ve muhassesâtı ya mü'essisleri tarafından ve yâhûd merbût oldukları vakfları cânibinden idâre ve rû'yet kılınır. Memâlik-i Şâhânedede bu nev'i mekteplerin te'sîsine evvelâ mu'allimlerinin yedinde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden şehâdetnâme bulunmak ve sâniyen bu mekteplerden âdâba ve politikaya mugâyir ders okutdurulmamak için ta'lîm olunacak derslerin cetveli ve kitâbları Ma'ârif Nezâretinden ve yâhûd mahallî ma'ârif idâresinden tasdik idilmek üzere taşrada ise vilâyet ma'ârif idâresiyle vilâyet vâlisi tarafından ve Dersâ'âdetde Ma'ârif Nezâreti cânibinden ruhsat-ı resmiyye virilür. Bu üç şart kâmilten mevcûd olmadıkça mekâtib-i husûsiyye küşâdına ve devâmına ruhsat virilmez ve hilâfında hareket vukû'u takdîrinde men'-i vesedd olunur. Mekâtib-i husûsiyye küşâd idenlerin ta'yîn idecekleri hâcelerin yedlerinde şehâdetnâme bulunduğu halde ânî ma'ârif idâresine tasdik itdirmeleri lâzım gelecektir." Mahmud Cevat İbnü'-Şeyh Nâfi, (1338) Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı, Dersaadet: Matbaa-i Âmire, s.493.

olmayan cemaatlerini Osmanlı kimliği altında toplamayı amaçlamıştır. 15. maddeye göre; “*Emr-i tedris serbesttir. Muayyen olan kanuna tebaiyet şartıyla her Osmanlı hususi ve umumi tadrise mezundur*”. Yine 16. madde gereğince; “*bilcümle mektepler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-yı Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için iktiza eden esbaba teşebbüs olunacak ve milel-i muhtelifenin umur-ı itikadiyelerine müteallik olan usul-ı talimiyeye halel getirilmeyecektir*” (Polat Haydaroğlu, 2016:338, Sakioğlu, 2003: 93). Bundan süreden sonra başta İstanbul ve Rumeli'de olmak üzere bir çok gayrimüslim cemaat ve yabancı okul açılmıştır.

II. Abdülhamid dönemi ile beraber eğitimin, özellikle ilköğretimin kız ve erkek çocukları için mecburî hale getirilmesiyle, taşrada yaygınlaşmaya başladığı görülmüştür (Kodaman, 1991: 66-91). Eğitimin taşrada genişlemeye başlamasıyla beraber Osmanlı maarif sisteminin her alanda denetim altına alınması ve denetimlerin sıklaştırılması gerektiği anlaşılmıştır. Taşraya yönelik teftiş müessesinin temelleri ise Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile atılmıştır (Gündüz, 2026: 338). Bu nizamname de yine tek başına yeterli ve istenilen düzeyde başarılı olamamıştır. Çünkü söz konusu nizamname daha çok eğitim konusu üzerindeki teftiş ile ilgilidir ve istenilen düzeyde bir denetim sağlanamamıştır. Bunun üzerine Merkezî maârif teşkilatında 1886'da bazı yeni daireler kurulmuştur. Bu yeni kurulan dairelere göre “Maârif Nezareti” son şeklini aşağıdaki gibi almıştır;

Maârif Nezareti: Maârif Nazırı, Meclis-i Maârif, Meclis kalemi, Encümen-i Teftiş ve Muayene Dairesi, Mekâtib-i Âliye İdaresi, Mekâtib-i Rüşdiye İdaresi, Mekatib-i İptidaiye İdaresi, Kütüp ve Resâil Muayene Memurları, Kütüphaneler, Müze, Matbaa, Rasathâne ve Müfettişlikler.

Müfettişlikler de kendi içinde şu şekilde sıralanmıştır;

Milel-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Okulları Müfettişliği, Mekâtib-i Âliye Müfettişliği, Mekâtib-i İdâdiye Müfettişliği, Mekâtib-i İptidaiye Müfettişliği, Kütüphaneler Müfettişliği, Matbaalar Müfettişliği (Kodaman, 1991:33). Söz konusu müfettişlikler içinde Gayrimüslim ve azınlık okullarının Osmanlı toprakları üzerindeki yayılımını kontrol altına almak ve öğretimlerini denetleyebilmek için *Milel-i Gayri Müslime ve Ecnebî Okulları Müfettişliği* kurulmuştur (Gündüz, 2015: 87). Bu tarihe kadar merkezi yönetimin müdahale ve teftişinden uzak olan gayrimüslim cemaat okulları ve yabancı okullar ilk defa “*müfettiş-i mahsûsa*” aracılığıyla denetime tabi tutulmuştur. İstanbul'da bu uygulamanın faydalarının görülmesi üzerine Maârif Nezareti, taşradaki diğer gayrimüslim ve yabancı okullarında da eğitimin ve yönetimin devamlı suretle denetlenmesini uygun bulmuştur. Bilhassa Makedonya'daki Rum okulların zararlı faaliyetlerinin artması ve bu konu hakkında Osmanlı'ya raporlar gelmesi üzerine sadrazam Kâmil Paşa bir tezkere ile durumu net bir şekilde ortaya koymuştur;

“...ilka-ı fasad etmekte olan Rum ve Yunan Mekâtib-i muallimlerinin ahvâl ve harekâtı hakkında Selânik Vilâyeti umûr-u ecnebiye müdiriyetinden Hariciye Nezareti celilesine vârid olan tahrirâtın tercümesi irsâl-i savb-ı devletleri kılınmış olmakla mealine nazaran mehazir-i mebsutaayı def'i olacak surette tedâbir-i teftişîye ittihazına himmet buyurulması.” (21 Cemaziyelevvel 1304) (Kodaman, 1991: 53-54).

1888 Nizamnamesi'nde Gayrimüslim ve Yabancı Okullar

II. Abdülhamid döneminin neredeyse tamamında bu okulların eğitim, yönetim ve denetim konusunda bir iyileştirme yapılmaya çalışılmıştır. Dönemin maarif nazırlarından olan Ahmed Zühdü Paşa, Osmanlı toprakları üzerinde sayıları gün geçtikçe artan gayrimüslim cemaatlerin ve yabancı okulların teftişi hususunda yetersiz kalınmasından bahsederek yeni düzenlemelerin getirilmesi gerektiğine dikkat çekmiştir.⁷ Bunun üzerine, özellikle Rumeli Vilayetlerindeki milliyetçi düşüncenin

7 İki kısımdan oluşan raporun birinci kısmı asıl rapor, ikinci kısmı Osmanlı'da mevcut olup tahkik edilebilen yabancı okulların yerini gösteren çizelgeden oluşmaktadır. Raporun özellikle birinci kısmında, ruhsatlı ve ruhsatsız ne kadar gayrimüslim ve yabancı okulun olduğu, bunların nasıl tesis edildiği, hükümetin nezaret ve teftiş hakkının ne derece olduğu, zararlı girişimlerin önüne geçmek için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiği, bu okulların muamele ve imtiyazlarının nelerden ibaret olduğu gibi konulara izahat getirmek için kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Geniş bilgi için bkz. (Çetin 1983: 189-219).

gelişmesine yönelik gayrimüslim ve yabancı okullardaki eğitim faaliyetlerine karşılık, merkezî hükümet bu durumun önüne geçmek için 1886'da Maarif Nezareti'ne bağlı teftiş memurları arasına diğer müfettişliklere ek olarak Milel-i Gayrimüslime ve Ecnebiye Mektepleri Müfettişliği de eklenmiştir. Müfettişlik okulların yerleşimleri, kuruluş yılları, öğretmen, öğrenci ve müfredatları hakkında merkeze bilgi vermek üzere yeniden yapılandırılmıştır. Söz konusu birim, XIX. yüzyılda Balkanlar'da eğitimin, milliyetçilik bilincinin oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir etken olması ve Rum, Bulgar, Sırp ve Ulah ve daha birçok azınlık unsurun "*ulus-devleti*", kurmasını kolaylaştırmak için açılan *yabancı okullarda*⁸ gizli ya da alenen yürütülen milliyetçilik propogandasının önüne geçmesi bakımından örnek teşkil etmektedir. (Nurdoğan, 2009: 193-220).⁹ Müfettişliğin teşkil edilmesinin hemen ardından 1887'de Milel-i Gayr-i Müslim ve Ecnebi Mektepleri Müfettişliğinin kadrosu ihdas edilmeye başlandı. Dönemin sadrazamı, Şinayder (Schneider) Efendi, umûm vilâyat-ı şâhâne mekâtib-i ecnebiye baş müfettişliğine tayin edilmesini istemiştir. Maarif Nezareti de teftiş hizmetlerini taşraya, özellikle Rumeli'ye, götürmeyi ve ileride her vilayet için ayrı birer müfettiş tayin edilmesini talep etmiştir. Netice itibarıyla sadrazamın isteği üzerine söz konusu kişi seyyar olarak Rumeli mekâtib-i gayr-ı Müslim ve ecnebiye müfettişliğine 2.500 kuruş maaş ile tayin edilmiştir. Zatin vazifesi, okulları ve hocaları teftiş ederek zararlı kitapların bu okullarda okutulmaması için ihtimam göstermesiydi (Kodaman,1991: 54-55). Baş müfettiş, İstanbul ve Makedonya'daki bir takım zararlı girişimlerde bulunan bazı Rum okullarındaki hocaları, ders kitap ve müfredatlarını tetkik etmiştir. Maarif Nezareti'ne sunduğu raporda ise okulların mevcut durumu hakkında detaylı bilgiler verir. Buna göre okulların önemli bir kısmında birtakım uygunsuzluklar tespit edilmiştir. Denetleme ile birlikte bütün gayrimüslim ve yabancı okulların devamlı ve sıkı bir şekilde teftiş edilmesi kanaatine varılmıştır (Keskinkılıç, 2010: 84).

Merkezî hükümetin, gayrimüslim cemaat ve yabancı okulları denetim altına almak için müfettişlikler kurması ve vilayetlere müfettişler tayin etmesinin yetersiz olması üzerine okulların hukukî sınırlarını çizecek yeni bir girişimde bulunmuştur ki bu da 6 Eylül 1888 tarihinde yayımlanan gayrimüslim ve yabancı okulların tabi olduğu denetim şartlarının bir nizamname ile belirlenmesidir.¹⁰ *Mekâtib-i gayr-ı Müslim-i ecnebiye Müfettişliği Nizâmnamesi*¹¹ olarak yayımlanan bu nizamname 2 fasıl ve 19 maddeden oluşmaktadır. Bu nizamname her ne kadar 1869 Maarif Nizamnamesi'nden 22 sene, 1886 Mekâtib-i gayr-ı Müslim ve Ecnebiye müfettişliğinin kuruluşundan 2 sene sonra yayımlanmış olsa da 1869 Maarif Nizamnamesi'nin genel hatlarına uygun olarak hazırlanmış ve okulların teftiş işinin teknik şartlarını en ince ayrıntısına kadar ortaya koymuştur. Yine bu nizamname söz konusu okulların eğitim, yönetim ve denetim şartlarını açık bir şekilde ifade etmiştir. Bu şartlar kendi içinde eğitim, yönetim, denetim bakımından her biri ayrı maddelerde ifade edilmekle beraber kimi zaman bir madde üç şarttan ikisini ya da üçünü bağlayıcı hükümlere sahiptir. Buna göre bu şartları aşağıdaki gibi tablolaştırmak mümkündür:

Eğitim	Yönetim	Denetim
7. Madde	1. Madde	2. Madde

8 Osmanlı toprakları üzerinde başlangıçta gayrimüslim cemaatlerin okulları olarak ortaya çıkan fakat sonradan yabancı devletlerin himayesi altına giren ya da doğrudan yabancı devletlerin açmış olduğu tüm okullar için bu ifadeyi kullanmak doğru olabilir. Çünkü bu okullar başta gayrimüslim okul kimliğine sahipken zamanla yabancı devletlerin himayesine girmek suretiyle yabancı devlet kurumuna dönüşmüşlerdir. Bunlar Fransa, Amerikan, İngiltere, Avusturya, Alman, İtalya, İran gibi devletin okullarıdır ve sayıları azımsanmayacak kadar çoktur. Geniş bilgi için bkz. (Büyükkaracı, 2011: 523-527).

9 Özellikle Bulgarlar bu tür girişimlerde fazlasıyla bulunuyorlardı. Özellikle Tuna Vilayetinde açılan okulların önemli bir kısmını işgal ettikleri gibi hükümet merkezindeki okullara da her vesile ile öğrenci göndermekte, bu öğrencilere gizli talimatlar ve çalışma hususunda birtakım direktifler vererek varlıklarını bu okullar üzerinden sürdürmüşlerdir. (Ergin, 1977:732).

10 BOA.Y.PRK.MF.1/63. (29 Zilhicce 1305/6 Eylül 1888).

11 Metnin transkripsiyonu EK-1'de mevcuttur.

8. Madde	4. Madde	3. Madde
10. Madde	7. Madde	5. Madde
11. Madde	12. Madde	6. Madde
12. Madde	15. Madde	9. Madde
		13. Madde
		14. Madde
		16. Madde
		17. Madde
		18. Madde
		19. Madde

Tablo 1: 1888 Tarihli Mekâtib-i gayr-ı Müslim-i ecnebiye Müfettişliği Nizamnamesinin eğitim, yönetim ve denetim şartlarına göre maddeleri

Buna göre şartların önemli bir kısmı okulların denetimi ile ilgilidir. Bu da 1869 Maarif Nizamnamesi'nin yayımlanmasından sonra dahi denetim alanında önemli bir zafiyetin olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda denetimin zayıf olmasının yanında gayrimüslim ve yabancıların denetim şartlarına, okul açma sürecinde ve sonrasında uymamak konusunda ısrarlı davranmasının da önemli bir etkisi vardır.

Eğitim, yönetim ve denetim şartlarını ise kısaca şu şekilde özetlenebilir:

Eğitim konusunda; Maarif Nezareti'nden izin almak koşulu ile okul açacak olanlar Maarif Nizamnamesinin 19. maddesi gereğince öğrencilerin öğrenim seviyesi sırasına göre okulun derecesi ve okutulacak kitapların programı ilan etmek zorundadır (7. Madde). Okulların kurucuları hangi mezhepten ise okullara o mezhebe tabi gayrimüslim Osmanlı tebaasından her yaşta öğrenci kabul edilecektir. Fakat Musevî ve Hıristiyan okullarda bulunan kız ve erkek öğrenciler kız ve erkek öğrenciler, kendi uyruklarına özgü ilk derece okullara giderek usul ve dinî görevlerini öğrendikten sonra ruhanî liderlerinden diploma almadıkça ve akıl baliğ olmadıkça, diğer sınıflara mensup mezheplerin okullarına kabul edilmeyecektir (8. Madde). Bu okullarda Osmanlı tebaasından olan öğrenciler Türkçe ve gerçek anlamda Osmanlı Tarihini almak zorundadır (10. Madde). Diyanetle ilgili olan dersler okul hangi mezhepten kişiler içinse onunla ilgili olacak. Başka mezhepten olan bir öğrenci o derse girmeyecektir (11. Madde). Din ya da mezheple ilgili okutulacak dersler o okulun ruhanî lideri ve fen ile ilgili okutulacak dersler de Maarif Nezareti tarafından onaylanacaktır (12. Madde).

Yönetim konusunda; İstanbul Gayrimüslim ve Yabancı Okullar Müfettişliği, Maarif Nezaretine bağlıdır (1. Madde). Bu okulların eğitim-öğretim işlerinin tamamı Maarif Nezareti'nin kanunlarının kontrolünde olacaktır (4. Madde). İstanbul'da özel okul açmak isteyen bir kişi, ilk olarak Maarif Nezareti'ne dilekçe verecektir. Okulda yabancı ya da Osmanlı tebaasından kaç tane öğretmen görev alacaksa bu öğretmenler uyrukları ile branşlarını ihtiva eden ve mensup oldukları dairelerden onaylı biyografilerini vermek zorundadırlar (7. Madde). Fen dersleri ile ilgili okutulacak dersler Maarif Nezareti'nden onaylanmak zorundadır. Öğrenciler, müfettiş aracılığıyla defterlere kaydolunacak. Bundan böyle bu okullara alınacak öğrencilerin tamamı bu nizamname hükümlerine uygun olarak kabul edilecektir (15. Madde).

Denetim konusunda; Müfettişlik, bu okulları teftiş ederek bunların iç durumlarını araştırarak, yetkin genel defterlerini düzenleyecek ve bunu Maarif Nezareti'ne sunacaktır (2. Madde). Okullarda okutulan kitapların içeriğinde devletin dini ve saltanatın çıkarlarına zarar verecek ifadelerin olup olmadığını bilmek, bunlara sebep olanların okullara girişine izin verilmemesi ve öğrencilerin bu kitapları tedarik etmesinin önüne geçmek için yılda iki defa kitaplar Encümen-i Teftiş ve Muayene idaresince incelenecektir (3. Madde). Okulların teftişi esnasında müfettişlerin sorduğu sorulara okul müdürü ve yöneticiler cevap verecek. Okulun her ne zaman teftiş edilmek istenirse müfettişe izin verilecektir (5. Madde). İki kısma ayrılan okullardan önceden ruhsat verilmiş olanlara ruhsatnameleri müfettiş vasıtasıyla Mecl-i Maarif'e sunulacak, ruhsatnamesi olmayanlar usule uygun ruhsat almak için nizamnamenin yayınlanmasında sonraki altı ay içinde Maarif Nezareti'ne dilekçe vereceklerdir (6. Madde)¹². Bu okullara hiçbir şekilde Müslüman öğrenciler alınmayacaktır. Yasağa rağmen okula Müslüman öğrenci alınması durumunda öğrenciler velilerine, velileri olmadığı takdirde zaptiyeye teslim edilecektir (9. Madde). Okullarda nizama aykırı bir durum ya da girişim olduğu takdirde bu durumun düzeltilmesi müfettiş aracılığıyla okul yönetimine yazılı olarak bildirilecek, benzer eylemlerin devam etmesi halinde ise okul, hükümet tarafından kapatılacaktır (13. Madde). Okullarda İslam dini, Osmanlı hukuku, padişahı ya da devleti aleyhinde ve yabancı siyasetini desteklemek anlamında zararlı olan kitapları okuyan, okula soka ve öğrencilerin elinde bulunmasına müsaade eden idareci ya da öğretmenler okuldan atılarak cezaî işleme tabi tutulacaktır (14. Madde). Bu okullarda okuyan erkek öğrenciler fes giyecek, müdür ve öğretmenlerine karşı adetlerini yerine getirme mecburiyetlerine okul idaresi tarafından müsaade edilmeyecek (16. Madde). Padişahın izni olmadan hiçbir yabancı okul açamayacaktır (17. Madde). Memleket içinde basılmış olan ya da Avrupa'dan getirtilen kitaplardan okullarda okutulanlar, Encümen-i Teftiş ve Muayene'ce tasdik olunduktan sonra okutulmasına izin verilecektir (18. Madde). Okulların dış kapısının üzerine okulun çeşidi, kurucusunun ismi ile okulun hangi millete ait olduğu kalın ve okunaklı bir yazı ile Türkçe ve o milletin alfabesi ile yazılı birer levha üzerine yazılacaktır (19. Madde).

SONUÇ

Osmanlı Devleti tarafından kendilerine verilmiş olan ve temeli "*millet sistemi*"ne dayanan dinamik sayesinde bu topraklar üzerinde yaşayan gayrimüslimler geniş hukukî haklara sahip olmuşlardır. Söz konusu haklar içinde "*eğitimde eşitlik*" adı altında kendi eğitim kurumlarını teşkil etmek ve buralarda öğrenci yetiştirmek gibi taleplerde bulunmaları pek tabidir. Bunun yanında XIX. yüzyılın ortalarından itibaren eğitimde reformların gerçekleştirilmesi ile okul sayılarında artış olmuş, okulların niteliğinde değişimler ve gelişmeler yaşanmış, eğitim kurumları çeşitlilik kazanmıştır. Bilhassa söz konusu yüzyılın ikinci yarısından itibaren, eğitimin Rumeli'de ve taşrada yaygın hale gelmesi ile beraber bu süreç daha da hız kazanmıştır. Tüm bu gelişmelerden gayrimüslim ve yabancı okulların bağımsız olduğunun düşünmek doğru olmayacaktır. Benzer şekilde bu okulların da nitelik ve niceliğinde tekamüller gerçekleşmiştir. Pek tabî ki her anlamda ilerleme kaydeden bu okulların denetim unsurlarının Osmanlı Devleti tarafından sağlanması gerekiyordu. Bu bağlamda merkezî yönetim her gelişmeyi takip ederek bunlara yeni denetim unsurları getirmek durumunda kalmıştır. Bu unsurların son halkasını ise 1888 Mille-i Gayr-i Müslime ve Ecnebiye Mektepleri Müfettişliği Nizamnamesi teşkil etmektedir. Nizamname bundan sonra Osmanlı toprakları üzerinde varlığını devam ettirecek olan bu okulların eğitim, yönetim ve denetimlerinin nasıl olması gerektiği konusunda en net ve en ayrıntılı bilgiler ihtiva eden metin olması bakımından önemlidir.

EK-1

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Maarif (Y. PRK. MF), 1/63. [vr. 2a]

MEKÂTİB-İ GAYR-I MÜSLİM-İ ECNEBİYYE MÜFETTİŞLİĞİ NİZÂM-NÂMESİDİR

FASL-I EVVEL

Birinci Madde: Der-sa'âdet Mekâtib-i Gayr-ı Müslime ve Ecnebiyye Müfettişliği Ma'ârif Nezâret-i Celîlesine merbûtdur

İkinci Madde: Müfettiş-i mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyeyi imkân derecesinde teftîş ve ahvâl-i dâhiliyyelerini tahkîk ve mükemmel bir 'umûmî defterini tanzîm ve nezâretin nazar-ı ittilâ'ına takdîm edecektir.

Üçüncü Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede okutdurulan kitâbların mündericâtında dîn ü devlet ve menâfi'-i saltanat-ı seniyye 'aleyhine muzırr 'ibârât bulunub bulunmadığını bilmek ve ânâ göre mazarrâtı tahakkuk edenlerin edenlerin mekteblere idhâl olunmamasına ve eyâdî-i talebede bulundurulmamasına hasr-ı nazar teftîş ve nezâret etmek için evvelâ beher sene mekâtibin hitâm-ı ta'tîl ile açılacağı zamânda beher mektebde okutdurulacak kitâbların velev ki tebdîl olunmamış bulunsun Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene'ye virilub tedkîk ve program tasdîk etdirilmedikden sonra mekteplerde tadrîsine me'zûniyyet virilecektir.

Dördüncü Madde: Kangı dîn ve mezheb ve milletden ve teba'adan olur ise olsun mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyenin mu'âmelât-ı tadrîsiyyesi Ma'ârif Nezâret-i Celîle'sinin nizâmâtına tâbî olacaktır.

Beşinci Madde: Müfettişin vazîfe-i nizâmiyyesi dâhilinde îfâ edeceği tedkîkât ve tahkîkât için mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyeden her birisine mürâca'at etdikce bu bâbda vukû' bulacak es'ileye mekâtib müdür ve rü'esâları tarafından ecvibe-i mukteziyye virilecek ve mekâtibin gerek [vr. 2b] dershâne ve kitâbları ve gerek sâ'ir mahalleri mu'âyene ve teftîş olunmak lâzım gelür ise müfettişe küşâd edilecek ve'l-hâsıl teftîşin her cihetine irâ'e-i muvâfakat ve teshîlât olunub ecnebîlerin mensûb oldukları sefâretlere istinâden veyâhûd keyfiyyet-i teftîş ânlardan alacakları me'zûniyyete ta'lîken hiçbir mümâna'ât gösterilmeyecektir.

FASL-I SÂNÎ

Altıncı Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyye iki kısım i'tibâr olunacaktır birincisi mine'l-kadîm küşâd olunub el-ân mu'âmele-i tadrîsiyye îfâ kılınan ve ikincisi ba'de-mâ ruhsat-ı resmîye ile açılması istid'â edilecek olan mekteplerdir. Mezkûr mekteplerden evvelce ruhsat verilmiş olanların ruhsat-nâmeleri müfettiş vâsıtasıyla Meclis-i Ma'ârif'e virilub tedkîk ve tasdîk etdirilecek ve ruhsat-nâmesi olmayanlar 'ale'l-usûl ruhsat-nâme almak için işbu nizâm-nâmenin neşrinden altı aya kadar mekteb sâhibleri Ma'ârif Nezâret-i'ne istid'â takdîmine mecbûr olacak ve târîh-i mezkûrdan sonra böyle bir istid'â takdîm olunmadığı ve yine mektebde tadrîsâta devâm olunmakda bulunduğu müfettiş vâsıtasıyla tahakkuk eder ise mu'âmelât-ı nizâmiyyesi icrâ oluncaya kadar bu makûle mektepler kat'iyen sedd ve bend edilecektir.

Yedinci Madde: Gayr-ı müslim olan teba'a-i Devlet-i 'Aliyye ve ecnebiyye tarafından der-sa'âdetde millî ve husûsî mekteb küşâdı istenildiği halde evvelâ Ma'ârif Nezâret-i Celîle'sine istid'â takdîm olunacak ve açılacak mekteb müceddeden mi binâ ve inşâ edilecektir yoksa mevcûd ve ma'mûr bir hâne [vr. 3a] dâ'imî veya muvakkat olarak mekteb haline mi tahvîl kılınacaktır burası ve ma'ârif nizâm-nâmesinin yüz yigirmi dokuzuncu maddesinde mu'ayyen olan şürût-ı ruhsatdan başka te'sîs edilecek mektebin mahallî ve leylî veya nehârî olacağı ve şâgirdâna iksâ edilecek elbisenin nev' ve şekli ve merâtib-i tahsîliyye esâsına mektebin derecâtı ve okutdurulacak kitâbların programı tasrîh ve beyân kılacak ve mektebde ecnebî ve teba'adan kaç mu'allim bulundurulacak ise tâbî'iyet ve san'at ve san'atını mübeyyin ve mensûb oldukları devâ'irden musaddak birer terceme-i hâl varakaları dahi virmeğe

mecbûr olacaktır mezkûr istid'â Ma'ârif Nezâretince nazar-ı dikkate alınub mahallen ve şeklen ve siyâseten bu misillu mektebin küşâdında mahzûr olmadığı resmen ta'ayyün ve tahakkuk etdikden ve mu'amelât-ı lâzimesi bi'l-icrâ irâde-i seniyye-i pâdişâhî istihsâlî için Bâb-ı 'Âlî'ye 'arz olunacak ve nezâretin me'zûniyeti dâhilinde olanlar için re'sen ruhsat virilub müfettiş vâsıtasıyla müdür ve mü'essislere tebliğ kılınacaktır.

Sekizinci Madde: Gerek evvelce küşâd olunmuş ve gerek bâ-irâde-i seniyye müceddeden küşâd olunacak ecnebî ve gayr-ı müslim mekteblerinin mü'essislere kangı mezhebden ise o mezhebe mensûb gayr-ı müslim teba'a-i şâhâne evlâdını her yaşda mekteblerine kabûl edebilecektir ancak diğer mezheb-i Hristiyâniyye ve Museviyyede bulunan erkek ve kız çocukları kendi milletlerine mahsûs derece-i evvelî mekteplerinde okuyub usûl ve vezâ'if-i dîniyyelerini öğrenerek rû'esâ-yı rûhâniyyelerinden [vr. 3b] şehâdet-nâme almadıkca ve sinn-i temyîze dâhil olmadıkca diğer sınıf-ı mezhebde bulunan mekâtib-i gayr-ı müslimeye ve ecnebiyyeye kabûl olunmayacaktır.

Dokuzuncu Madde: İslâm erkek ve kız çocuklarının ne yaşda bulunur ise bulunsun ecnebî mekteplerine alınmaları memnû'dur hilâf-ı memnû'iyet kabûl edilmiş olanlar velilerine ve olmadığı halde diğer mahalle yerleşdirilmek üzere zâbitaya teslim edilecektir.

Onuncu Madde: Mekâtib-i mezkûrede teba'a-i hazret-i mülûkâne evlâdından olan şâgirdâna Türkçe okuyub yazmak ta'lîmi ve hakîkati vechle Târîh-i 'Osmânî tadrîsi mecbûrî olacaktır.

Onbirinci Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede diyânete müte'allik olarak okutdurulacak dersler mektebin müte'allik olduğu mezhebe mensûb olmak lazım gelub muhtelif mezhebde bulunan gayr-ı müslim şâgirdân o derslerde bulunmayacaktır.

Onikinci Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede mezhebe müte'allik okunacak dersler o mezhebin rû'esâ-yı rûhâniyyesi ve fûnûna 'â'id bulunanlar Ma'ârif Nezâreti tarafından tasdik olunmadıkca kabûl edilmeyecektir.

Onüçüncü Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede hilâf-ı nizâm bir hâl ve hareket görüldüğü sûrette tashîh-i mu'âmele olunması müfettiş vâsıtasıyla resmen mekteb idâresine tahrîren ihtâr olunacak ve ısgâ edilmediği halde mekteb hükûmet ma'rifetiyle sedd etdirilecektir.

Ondördüncü Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede dîn-i İslâm ve hukûk-ı mukaddese ve meşrû'a-i hazret-i pâdişâhî [vr. 4a] ve menâfi'-i Devlet-i 'Aliyye 'aleyhinde ve ecnebî politikasını tervîc yolunda ketb-i muzırta tadrîsi ve hafiyen mektebe idhâl ve iyâdî-i şâgirdânda isti'mâl etdiren ve şâgirdâna şifâhen efkâr-ı nâsda ilkâ eyliyan müdür ve mu'allimler derece-i töhmetlerine göre mektebden ihrâc olunduktan başka haklarında mücâzât-ı kânûniyye icrâ edilecektir.

Onbeşinci Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede el-yevm mevcûd olan şâgirdân müfettiş vâsıtasıyla sebt-i defter etdirilerek bunlardan sekizinci madde ahkâmına muhâlif olarak evvelce alınub kendülerinde ahlâkca emniyyet ve terakkiyât-ı 'ilmiyyede gayret-i meşhûr olan teba'a-i Devlet-i 'Aliyye etfâl-i gayr-ı müslimenin müddet-i tadrîsiyyelerinin hitâmına kadar mektebde kalmaları hükûmet-i seniyyenin müsâ'adesine menût olmak üzere ba'de-mâ mekâtib-i mezkûreye alınacak şâgirdân tamâmıyla işbu nizâm-nâme ahkâmına tevfiikan kabûl olunacaktır.

Onaltıncı Madde: Teba'a-i gayr-ı müslime-i şâhânenen mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede bulunmuş ve bulunacak olan zükûr şâgirdân 'ale'l-'umûm ve 'ale'l-ıtlâk fes giyecek ve müdür ve mu'allimlerine karşı rûsûm-ı ihtirâmiyyede 'âdât-ı milliyelerini icrâ eylemek mecbûriyyetine mekteb idâresince asla halel getirilmeyecektir.

Onyedinci Madde: İrâde-i seniyyesi şeref-sudûr etmeksizin hiçbir ecnebî mektebi müceddeden küşâd olunamayacağı gibi ruhsat-ı resmiyyesi isithsâl olunarak kadîmen ve hâdisen açılmış olan ecnebî mekâtib milliye ve husûsiyyesi işbu nizâm-nâme hükmünce şerâ'it-i lâzimeye tevfiik-i mu'âmele edilerek her şey'ini isbât ile altı ay zarfında ruhsatı hâvi fermân-ı 'âlî istihsâl olunmadıkca ta'til edilecektir. [vr. 4b]

Onsekizinci Madde: Gerek burada tab' olunan ve gerek Avrupadan matbû' olunarak gelmiş bulunan kitâblardan mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyede okutdurulanlar gerçi Encümen-i Teftîş ve Mu'âyene'ye tasdik etdirildikten sonra tadrîsine cevâz virilur ise de bunların hâricinde mekâtib-i ecnebiyye nâmına der-sa'âdete gelan ve mekâtibin kütübhânelerinde bulundurulan kitâblarda 'ale'l-agleb şer'an ve siyâseten muzırr kitâblar bulunageldiğinden ders kitâblarından mâ'adâ mekâtib-i ecnebiyye nâmına ne kadar kitâb gelür ise Rüsûmât Emâneti'nden Ma'ârif Nezâreti'ne bî'l-irsâl müfettiş vâsıtasıyla encümen-i mezkûrda mu'âyene ve teftîş ve mündericâtı mazarrâtdan hâlî olduğu tasdik etdirilmedikçe mektebe virilmeyub ma'ârifde hıfz kılacaktır.

Ondokuzuncu Madde: Mekâtib-i gayr-ı müslime ve ecnebiyyeden her birisinin dış kapusu üzerinde o mektebin nev'i ya'ni millî veya husûsî olduğu ve mü'essisinin ismi ve mektebin kangı millete mensûb eydüğü celî hatt ile Türkce ve o milletin lisânı hurûfu ile yazılı birer levha asılacaktır.

KAYNAKÇA

Ana Kaynaklar

BOA. (Başkanlık Osmanlı Arşivi) Y.PRK.MF. (Yıldız Perakende Maarif Maruzatı), 1/63; MF. MKT. (Maarif Mektubî Kalemi) 13/5, 153/201,

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Aksu, A. (2008). Türkiye'deki Yabancı Okullar Üzerine Yapılan Çalışmalar, *TALİD*, 6/12, 207-241.

Akyüz, Y. (2007). Türk Eğitim Tarihi, Pegem Yayınları: Ankara.

Berkes, N. (2016). Türkiye'de Çağdaşlaşma, Yapı Kredi Yayınları: İstanbul.

Büyükkaracı, S. (2011). Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nde Azınlık ve Yabancı Okulları, *Prof. Dr. Yahya AKYÜZ'e Armağan*, Pegem Akademi Yayınları: Ankara, 511-528.

Çetin, A. (1983). Maarif Nazırı Ahmed Zühdü Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Yabancı Okullar Hakkındaki Raporu, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 10-11, 189-219.

Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi I-II, Eser Matbaası: İstanbul.

Davison, R. (2006). Osmanlı Türkiyesi'nde Batılı Eğitim, (çvr. Mehmet Seyitdanlıoğlu) *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed: Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Proenix: Ankara.

Findley, C. (2019), *Tanzimat, Türkiye Tarihi 1839-2010*, Ed: Reşat Kasaba, (çvr: Zuhâl Bilgin), Kitap Yayınevi: İstanbul

Gündüz, M. (2015). Osmanlı Eğitim Mirası, Doğubatı Yayınları: Ankara.

Gündüz, M. (2016). Maâriften Eğitime, Doğubatı Yayınları: Ankara.

Gündüz, M. (2008). II. Abdülhamid Dönemi Eğitim ve İdeolojileri Üzerine Tartışmalar, *TALİD*, 6/12, 243-286.

Karpat, K. (2004). İslâm'ın Siyasallaşması, (çvr.Şiar Yalçın), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Keskinkılıç, E. (2010). Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Okullar (Eğitim-Yönetim-Denetim), *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 23, 69-98.

Kodaman, B. (1991). Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Türk Tarih Kurumu Yayınları: Ankara.

Küçük, C. (2000), Osmanlı Devleti'nde Millet Sistemi, *Yeni Türkiye Dergisi*, 6/32, 407-415)

Mahmud Cevat İbnü'-Şeyh Nâfi. (1338) Maârif-i Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilat ve İcrââtı, Matbaa-i Âmire: Dersaadet.

Nurdoğan, A. M. (2009). Abdülhamid Döneminde Rumeli'de Maarifin Teftişi, *OTAM*, 26, 193-220.

Polat Haydaroğlu, İ. (1990). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Kültür Bakanlığı: Ankara.

Reyhan, C. (2006). Osmanlı'da Millet Nizamnameleri: Avrupa İle Uyum Sürecinde Rum-Ermeni-Yahudi Cemaat Düzenlemeleri, *Belgeler*, 27/31, 33-90.

Sakioğlu, N. (2003). Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları: İstanbul.

Ulusoy, A. (2007). *Kuruluşundan 17. Yüzyıla Kadar Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri*, Yüksek Lisans Tezi, Konya: Selçuk Üniversitesi.